

УДК 94(477)

Вітринська О. В.

ВИЛУЧЕННЯ РАДЯНСЬКОЮ ВЛАДОЮ КУЛЬТОВИХ ЦІННОСТЕЙ У ЮДЕЙСЬКИХ ОБЩИН У 1920 - 1930-х РОКАХ

У статті проаналізовані причини, законодавча база, основні етапи вилучення культових цінностей юдейських громад у 1920-1930-х роках на українських теренах. Досліджується реакція населення і служителів релігії на дії влади, з'ясовується подальша доля предметів культу історико-мистецького значення та наслідки секуляризації.

Після здобуття Україною незалежності в нашій державі розпочалося реформування всіх галузей суспільно-громадського та політичного життя,

а також розбудова якісно нової моделі державно-церковних відносин. У їхній основі лежить право громадян на свободу совісті. Стаття 35

Конституції України закріплює за кожною людиною свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово або колективно релігійні культури і ритуальні обряди та вести релігійну діяльність [1]. Україна визнала майнові права релігійних общин на раніше одержавлене культове майно. У наш час відбувається процес реституції релігійних споруд та цінностей громадам різних конфесій. Не стали винятком і єврейські общини.

У процесі реституції культових будівель і цінностей важливими є питання про те, коли, чому і як було відібране майно у віруючих. Необхідно знати, за чиєю ініціативою здійснювалися конфіскації та що сталося з відібраними речами. У нашій статті ми зупинимося на питанні вилучення предметів культу історичного та мистецького значення в перші десятиліття існування радянської влади.

Проблемою секуляризації культового майна у різний час цікавилось багато істориків. Більшість робіт досліджують вилучення цінностей із православних храмів, монастирів і церков. Найдокладнішою є праця О. Нестулі «Доля церковної старовини України. 1917-1941 рр.» [2]. Автор аналізує законодавчу базу, процес конфіскації, його основні етапи та особливості, подальшу долю культового майна. У роботі показано, наскільки згубною була радянська атеїстична політика у сфері збереження предметів культу історико-мистецького значення.

Висвітлюють цю тему і такі дослідники: Г. В. Лаврик «Правове регулювання свободи совісті, віросповідання і діяльності релігійних організацій у радянській Україні (1919-1929 рр.)» [3], А. М. Киридон «Час випробувань: Держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917-1930-х років» [4], В. О. Пашенко «Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20-30-х років» [5], О. Д. Форстюк «Правове регулювання державно-церковних відносин у радянській Україні в 1917-1941 роках (на матеріалі Донецького регіону)» [6] та ін. Доля культових цінностей, насамперед православної церкви, висвітлена у значній кількості статей [7]. Причини і перебіг антикостельної кампанії в УСРР з'ясувала Н. С. Рубльова у дисертації «Політика радянської влади щодо Римо-католицької церкви в Україні, 20-30-ті роки ХХ ст.» [8].

Процес секуляризації майна єврейського культу розглядають у контексті атеїстичної політики радянської влади В. В. Енгель «Курс лекцій по истории евреев в России» [9] та О. В. Козерод «Євреї України в період нової економічної політики: 1921-1929 рр.» [10]. Деякі аспекти пору-

шеної нами проблеми висвітлюються у статтях Є. Котляра «Харьковские синагоги в XX столетии: расцвет, трагедия, современное состояние» [11], В. Хітерер «Конфискация документальных материалов и еврейской собственности в Украине в 1919-1930 гг.» [12], Ш. Брімана «Еврейские узурпаторы» [13], Л. Соболевої «Антирелигиозные кампании 20-30-х годов в Харькове и еврейские молитвенные заведения» [14].

Огляд літератури показує, що в той час, коли проблемі вилучення цінностей православної церкви присвячено окрему монографію, значну кількість статей, багато уваги звернено на сторінках книг про атеїстичну політику радянської влади у міжвоєнні роки, розгляд питання конфіскації майна єврейських общин лише започаткований і потребує подальшого дослідження шляхом розширення кола джерел, доповнення, уточнення, систематизації та узагальнення відомих даних.

Метою нашої роботи є спроба здійснення комплексного аналізу процесу вилучення цінностей єврейського культу в 1920-1930-х роках. У зв'язку з цим постають завдання вивчити причини та законодавчу базу секуляризації, дослідити основні етапи та перебіг процесу конфіскації цінностей, проаналізувати реакцію населення і служителів релігії на дії владних структур, з'ясувати подальшу долю предметів культу історико-мистецького значення та наслідки політики секуляризації релігійного майна.

На початковому етапі революційних перетворень В. Ленін і його послідовники вважали, що коли трудящі знищать матеріальне підґрунтя (майно і засоби до існування) церкви, тоді релігія відіме сама по собі [15]. Тому, починаючи з третього приходу більшовиків до влади в Україні і до середини 1930-х років, проводилася секуляризація майна релігійних общин. Не стали винятком і єврейські громади.

Згідно з декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви України» від 18 січня 1919 р. релігійні споруди і все майно, що там знаходилось, оголошувалося націоналізованим і мало бути передане в оренду релігійним общинам. Радянські керівники також вирішили, що необхідно скласти інвентарні описи для контролю за «народною власністю». В першу чергу реєстру підлягали цінності, а потім і все, що знаходилось у синагогах і молитовних будинках, незалежно від того, використовувалися ці речі для потреб релігійного культу чи ні [16]. Перепис здійснювався таким чином: службовці Ліквідаційних комісій, створених при Наркоматі юстиції для реалізації положень декрету, вима-

гали від представників релігійних общин скласти і надіслати їм описи культових споруд і майна в них [17], підписані мінімум трьома особами, що їх формували, і представником виконавчого комітету або сільради [18], а пізніше самі перевіряли ці документи. За основу списків брали дореволюційні інвентарні книги і доповнювали їх зміст переліком предметів, що знаходилися на той момент у культових спорудах [19]. Кількість релігійного майна, переліченого в новому описі, мала бути не меншою, ніж за старими інвентарними книгами. Якщо речей виявлялось менше, то це вважалося приховуванням і винні підлягали передачі під суд губернського революційного трибуналу. Відповідальність за збереження майна, зазначеного в описах, покладалась на службовців культу [20].

Відповідно до ст. 18 Інструкції наркоматів юстиції, внутрішніх справ і освіти «Про застосування законоположень про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 10 листопада 1920 р. інвентаризацію необхідно було проводити з точним означенням а) предметів, що мають історико-художнє значення; б) золотих і срібних речей, старовинних меблів, картин і тому подібних цінностей; в) майна побутового характеру [21]. Зрозуміло, що вилученню підлягали предмети перших двох груп. Відповідно до ст. 21, 24, 26, 27 і 34 Інструкції речі першої групи необхідно було передавати до Головного Музею Наркомату освіти, другої - до державного сховища, третьої - громадам віруючих у безоплатне користування [22]. Приховування від опису дорогоцінних предметів із золота, срібла, коштовного каміння і слонової кістки каралося примусовими роботами на строк від одного року і конфіскацією всього майна релігійної організації [23].

Державна кампанія з вилучення культових цінностей у 1921-1922 рр. проходила під гаслом збору коштів для допомоги голодуючим Поволжя. Більшовицьке керівництво просто вирішило скористатися надзвичайною ситуацією з продовольчим забезпеченням населення для переможного завершення «війни з релігією». Свідченням цього є лист В. Леніна членам Політбюро ЦК РКП(б) від 19 березня 1922 р., у якому він наголошував, що цей момент не лише винятково сприятливий, але і загалом єдиний, коли є 99 зі 100 шансів на повний успіх розбити противника і зберегти за собою необхідні позиції на багато десятиліть [24].

Згідно з ухваленим 23 лютого 1922 р. ЦВК РСФРР декретом «Про вилучення церковних цінностей в фонд допомоги голодуючим» та іден-

тичним правовим актом ВУЦВК «Про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим» від 8 березня 1922 р. необхідно було у місячний термін передати до фонду допомоги голодуючим усі предмети із золота, срібла та дорогоцінного каміння, вилучення яких не могло суттєво зачепити інтереси культу [25]. З метою впровадження декретних норм у життя Єврейський відділ Наркомату внутрішніх справ 8 березня 1922 р. видав циркуляр № 25, у якому для єврейських підвідділів губернських відділів у справах національностей ставилося завдання забезпечити передачу до фонду допомоги голодуючим синагогальних корон, золотих і срібних бокалів, підсвічників та інших речей. Але це завдання ускладнювалося тим, що в більшості синагог ще не було складено описів майна і договорів оренди. Єврейський відділ розпорядився насамперед дізнатись, чи є відповідні документи, і у разі відсутності скласти їх; всіяко допомагати новоствореним губернським комісіям у справі вилучення синагогальних цінностей; широко популяризувати серед єврейського населення цю роботу (влаштовувати збори, доповіді та ін.); сприяти висвітленню у місцевих єврейських виданнях докладного переліку цінностей, вилучених із синагог і молитовних будинків, та присилати ці списки до єврейського відділу Наркомату національностей для друку в центральній єврейській пресі [26].

Просто конфіскувати майно, оголошене власністю держави, представники влади не могли, тому що ці дії спричинили б активний опір духовенства і віруючих. Більшовикам необхідно було налаштувати населення проти служителів релігії. Вилучення майна присвятили благородній меті, а духовенство виставили противником допомоги голодуючим, яке заради своїх меркантильних інтересів начебто не гребувало і людським життям. Другий номер «Безвірника» за 1928 р., розповідаючи про події 1922 р., наголошував, що декрет про вилучення церковних цінностей на користь голодуючих було ухвалено радянським урядом за ініціативою селян Надвожжя. Вони відрядили своїх представників до патріарха Тихона з проханням допомоги голодуючим реалізацією церковних цінностей. Далі йшло звинувачення патріарха і «контрреволюційного духовенства» у тому, що «не дивлячись на церковні авторитети й канонічні правила, що говорять про цілковиту можливість жертвувати... на добродійні цілі; не дивлячись на те, що церковні цінності в СРСР за декретом про відокремлення церкви від держави являють собою власність держави», вони зробили все, щоб

заважати вилученню, і «церковники готові поступитися дев'ятьма десятими догматів, аніж одною частиною своїх прибутків» [27]. Насправді ж патріарх Тихон, Київський митрополит Михаїл та інші церковні діячі намагалися допомогти знедоленим. Вони неодноразово звертались до віруючих із закликами прийти на допомогу голодуючим [28].

Займались конфіскацією спеціальні комісії з вилучення релігійних цінностей при губернських комітетах допомоги голодуючим у складі відповідальних представників губернського виконкому, губернського комітету допомоги голодуючим і губернського фінансового відділу під головуванням одного з членів ВУЦВКа [29]. Під керівництвом цих органів знаходилися спецвідділи - «трійки», що безпосередньо займались конфіскацією. Людей для їх формування радянська влада обирала відповідно до національної і партійної приналежності: вилученням цінностей із синагог і єврейських молитовних будинків займалися «трійки», що складалися з євреїв - членів Компартії [30]. У синагогах реквізували найбільш цінні речі, що становили великий художній і етнографічний інтерес, ритуальні предмети: позолочені та срібні менори, корони для Тори, ханукії і т. ін.

Наприклад, у Харкові внаслідок спеціального рейду за два тижні в 1922 р. були вилучені золоті та срібні історико-культурні цінності з усіх синагог [31]. Найбільш масова конфіскація цінностей із харківських синагог відбувалась у березні-серпні 1922 р. Було вилучено срібні навіть посріблені п'ятисвічники, менори, корони для Тори, ханукії [32]. 31 березня 1922 р. Харківською губернською комісією з вилучення церковних цінностей із хоральної синагоги Харкова було відібрано 23 фунти срібних речей: підсвічники, корони для Тори та ін. [33]. У 1923 р. і саму синагогу було відібрано у віруючих. Вилучені цінності, як зазначає Шимон Аріман, дослідник із Ізраїлю, безслідно зникли [34].

На думку дослідника долі церковної старовини в Україні О. Нестулі, до вилучення цінних речей із релігійних споруд «необхідно було підходити із подвійною відповідальністю: як перед тими, хто потребував негайної допомоги у боротьбі з голодом, так і перед вітчизняною та світовою культурою». Вчений наголошує, що священним обов'язком відповідальної перед своїм народом держави є збереження його культурно-історичної спадщини [35]. Але керівники радянської держави під прикриттям гасел про необхідність боротьби з голодом планували продати вилучені цінності за кордоном [36].

Віруючі намагались уберегти найцінніше релігійне майно. Ховали його у себе вдома, навіть закопували. Журнал «Безвірник» повідомляв у 1930 р., що років 10 тому в с. Іванкові на Київщині закопали велику срібну «корону» для Тори з єврейської синагоги і лише тепер її знайшли [37].

Єврейське населення України втратило багато предметів мистецького значення через те, що на початковому етапі конфіскацій до процесу вилучення дорогоцінностей у багатьох випадках не було залучено представників музеїв, пам'яткоохоронних і наукових установ. Основну роль у цей період відігравали представники фінансових органів республіки, працівники органів Наркомату внутрішніх справ та місцевої влади [38]. З весни 1922 р. ситуація змінилась, і до комісій з вилучення релігійних цінностей дедалі частіше почали входити фахівці, які передавали речі художньо-історичного значення до музеїв [39].

Лише незначну частину коштів, отриманих від продажу конфіскованих релігійних цінностей, було витрачено на допомогу голодуючим. Основна ж сума пішла на утримання радянського партійного і державного апарату, армії та каральних органів [40]. Керівники релігійних общин для збереження ритуальних предметів намагалися сховати їх від «трійок». Але загроза піти під Револуційний трибунал змусила віддати золоті та срібні предмети культу [41].

Незважаючи на значну кількість вилучених речей, представники влади були розчаровані результатами конфіскованого в синагогах, оскільки там майже не було виробів із золота. Наслідком цього стала стаття Є. Ярославського «Що можна взяти в синагогах» у газеті «Известия», де автор запропонував обкласти прогресивним податком місця в синагогах і аліят-гора (сходження до Тори) [42].

Хоча було вилучено багато важливих для богослужіння речей, на думку дослідника історії єврейства В. Енгеля, 1920-ті роки не можна назвати занадто репресивними стосовно єврейського культу. В цей час дії влади були спрямовані в основному на православні релігійні общини. В. Енгель вважає, що «багато в чому це пояснювалося тим, що в синагогах зберігалось не так багато цінностей, котрі можна було реквізувати під виглядом боротьби з голодом» [43]. Наявність незначної кількості цінних у матеріальному значенні речей підтверджують, наприклад, описи майна чотирьох молитовних будинків міста Чорнобиль. У «Портяжному» із дорогоцінних предметів була срібна корона для свитків Тори, яка оцінювалася 20 тис. карбованців. Така

ж вартість була у 50 старих дерев'яних лавок для віруючих [44]. У молитовному будинку «Восікін» позолоченою була шафа для Тори (Ківот). Оцінено її було також у 20 тис. [45]. У «Сапожницькому» і «Мисаскім» молитовних будинках виробів із дорогоцінних металів та каміння взагалі не було [46]. Одними із найдорожчих у інвентарних описах визначались «молитовні книги на староеврейській мові», які було оцінено в перших трьох молитовнях по 50 тис. (разом із шафами, де вони лежали), а у четвертій - на 200 тис. карбованців [47]. Але на початку 1920-х вони не вилучались.

Конфісковували майно також і під час закриття синагог та молитовних будинків протягом усього періоду 1920-1930-х років. У час зменшення тиску на релігію, у середині 1920-х років, культові речі за бажанням віруючих могли передавати до сусіднього із закритим молитовного будинку. Наприклад, після закриття в Білій Церкві у квітні 1924 р. синагог за рішенням Білоцерківської окружної ліквідаційної комісії їхнє майно було передано до центральної синагоги міста [48].

Вилучення далеко не завжди проводились із повагою до почуттів віруючих. Члени правління Ялтушковського молитовного будинку «Бес-Гемедриш» Могилів-Подільського округу в 1925 р. повідомляли Наркомат внутрішніх справ, що «вилучення свитків Тори та іншого майна... супроводжувалося навмисним знищенням майна і різноманітними знущаннями, котрі ображали релігійні почуття» [49].

Реквізиції срібних і золотих предметів проходили і на рубежі 1920-1930-х років. Цей раз партійне керівництво обґрунтовувало свої дії намаганням зберегти пам'ятки єврейської історії та культури [50]. Але основна причина полягала в тому, що наприкінці 1920-х років сталінське керівництво оголосило курс на індустріалізацію. А для форсованого будівництва заводів і виробництва техніки необхідні були кошти. Тому одним із джерел фінансування стало збирання золотих і срібних прикрас та предметів релігійного побуту. До того ж подібні дії підривали позиції релігії, що було ще однією метою радянської влади.

Єврейське населення було активно включене у цей процес. Колгоспники сільськогосподарської артілі ім. Сталіна в с. Іванкові на Київщині для того, щоб отримати трактор, зібрали золоті обручки і сережки, срібні попільнички, ложки, чарки та кілька годинників і навіть прислані родичами з Америки долари та здали до Київського відділу Держбанку [51]. Усі цінні речі з закритої синагоги також було забрано для фонду придбання трактора [52].

Для отримання коштів на індустріалізацію й одночасної боротьби з релігійними традиціями проводили суботники. У 1930 р. до центральної комісії, що керувала організацією антирелігійних заходів під час осінніх юдейських свят, з округ надійшло 83 тисячі карбованців, отриманих за роботу у святкові дні. Як повідомляла газета «Войовничий безвірник», на ці гроші замовили тракторну колону для нового єврейського району на Криворіжжі [53].

Під час цього етапу конфіскацій забирали і малоцінні речі. Вилученню підлягало все, що мало відношення до культу і могло знадобитись у радянському господарстві. У Бершаді Тульчинської округи відірвані від релігії кустарі зібрали понад 500 талесів [54] і віддали їх до майстерні комітету взаємодопомоги для пошиття одягу [55].

У 1928 р. уряд УСРР ухвалив постанову про те, що все майно релігійних організацій переходить у відання Наркомату внутрішніх справ. Цей документ визначив долю єврейських священних книг та архівів, значну кількість яких було просто здано в макулатуру [56]. На місцях часто виникало питання, як бути з пінкусами [57] та молитовними книгами, які після вилучення із синагог знаходилися на складах окружних адміністративних відділів. З такими запитами у 1929 р. до Наркомату внутрішніх справ звернулися представники Чернігівського і Конотопського округу [58]. У роз'ясненні говорилось, що згідно зі ст. 34 п. «д» постанови ВУЦВК і РНК УСРР «Про Центральне Архівне управління УСРР» від 25 січня 1928 р. необхідно було передавати книги до окружного архіву. Коли цей орган не вважав за потрібне зберігати книги, він міг розпоряджатися ними на свій розсуд. У разі повної відмови прийняти речі на збереження необхідно було одержати від архіву відповідь у письмовій формі. Такі книги підлягали утилізації [59]. Іноді, на прохання релігійних громад, книги залишали віруючим за умови, що вони не мали історичної цінності. Наприклад, такий дозвіл було дано Наркоматом внутрішніх справ у жовтні 1929 р. релігійній громаді м. Чернігова [60].

Незважаючи на те, що згідно з юридичними нормами на утилізацію книги мали відправлятися лише після висновку експертів, часто це робилось без відома окружних архівних управлінь. Центральне Архівне управління УСРР намагалось зберегти церковні видання, що мали наукову вагу. Так, у 1929 р. воно звернулося з проханням до Наркомату внутрішніх справ видати відповідне розпорядження всім окружним адмінвідділам [61]. Та все ж за час проведення

антирелігійних кампаній євреї України втратили значну кількість матеріальних, культурно-історичних надбань.

Отже, конфіскація дорогоцінних предметів із синагог і єврейських молитовних будинків була одним із заходів радянського тоталітарного режиму, спрямованих на знищення релігії та утвердження влади більшовиків. Спочатку складались описи всього майна культових споруд. Потім

відповідно до цих списків вилучались речі із золота, срібла та коштовного каміння, які часто мали історико-художнє значення. Перший етап ревізій проходив під приводом допомоги голодуючим Поволжя. Другий - збереження пам'ятки історії та культури. Насправді ж левову частку коштів було спрямовано на утримання радянських органів влади, армії та на потреби індустріалізації.

1. Конституція України.- К., 1996. - С. 11.
2. *Нестуля О.* Доля церковної старовини в Україні. 1917-1941 рр.- Ч. 1: 1917 р.- середина 1920-х років.- К., 1995.- 280 с.; Ч. 2: Кінець 1920-х - 1941 рр.- К., 1995. - 216 с.
3. *Лаврик Г. В.* Правове регулювання свободи совісті, віросповідання і діяльності релігійних організацій у радянській Україні (1919-1929 рр.).- Полтава, 2006.- 368 с.
4. *Киридон А. М.* Час випробувань: Держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917-1930-х років.- Тернопіль, 2005.- 384 с.
5. *Пащенко В. О.* Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20-30-х років.- К., 1994.- 249 с.
6. *Форстюк О. Д.* Правове регулювання державно-церковних відносин у радянській Україні в 1917-1941 роках (на матеріалі Донецького регіону): Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01.- Луганськ, 2001.- 200 с.
7. Наприклад, лише у Нестулі О. О. їх близько 60: Особливості обліку культових пам'яток України в роки «великого перелому» // *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей.- К., 2000. - Вип. 10.- С. 321-331; Стан пам'яток культового призначення в середині 30-х років у радянській Україні // Історична пам'ять.- 2000.- № 1-2.- С. 194-206 та ін.*
8. *Рубльова Н. С.* Політика радянської влади щодо Римокатолицької церкви в Україні, 20-30-ті роки ХХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України.- К., 1999.- 234 с.
9. *Энгель В. В.* Курс лекций по истории евреев в России. Тема 15 // <http://jhistory.nfrman.com/russ/russ001-15.htm>.
10. *Козерод О. В.* Євреї України в період нової економічної політики: 1921-1929 рр.- К., 2003.- 313 с.
11. *Котляр Е.* Харьковские синагоги: расцвет, трагедия, современное состояние: Матеріали ІХ міжнародної наукової конференції 28-30 серпня 2001 р. «Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в ХХ столітті» // <http://www.judaica.kiev.ua/conference/conf56.htm>.
12. *Хитерер В.* Конфискация документальных материалов и еврейской собственности в Украине в 1919-1930 гг.: Матеріали ІХ міжнародної наукової конференції 28-30 серпня 2001 р. «Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в ХХ столітті» // <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf2.htm>.
13. *Бриман Ш.* Еврейские узурпаторы // *Истоки.- Харьков.- 2001.- № 9.- С. 70-82.*
14. *Соболева Л.* Антирелигиозные кампании 20-30-х годов в Харькове и еврейские молитвенные заведения // *Истоки.- Харьков.- 1999.- № 5.- С. 44-53.*
15. *Киридон А. М.* Час випробувань: Держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917-1930-х років.- С. 24.
16. Центральный державный архив высших органов власти и управления (далі - ЦДАВО) України.- Ф. 8.- Оп. 1.- Спр. 1216.- Арк. 121.
17. Там само.- Арк. 121, 248.
18. Там само.- Арк. 133-138.
19. Там само.- Арк. 139.
20. Там само.- Арк. 329.
21. Там само.- Арк. 121.
22. Там само.- Арк. 144.
23. Там само.- Арк. 348.
24. *Нестуля О.* Доля церковної старовини в Україні. 1917-1941 рр.- Ч. 1.- С. 130-131.
25. ЦДАВО України.- Ф. 5. - Оп. 1.- Спр. 1824.- Арк. 28.
26. Там само.
27. Декрет про вилучення церковних цінностей на користь голодуючих // *Безвірник.- Харків.- 1928.- № 2.- С. 78.*
28. *Нестуля О.* Доля церковної старовини в Україні. 1917-1941 рр.- Ч. 1.- С. 130.
29. ЦДАВО України.- Ф. 8.- Оп. 1.- Спр. 1216.- Арк. 348.
30. *Хитерер В.* Указ. соч.
31. *Котляр Е.* Харьковские синагоги: расцвет, трагедия, современное состояние...
32. *Соболева Л.* Антирелигиозные кампании 20-30-х годов в Харькове и еврейские молитвенные заведения... - С. 45.
33. *Котляр Е.* Харьковская хоральная синагога // *Истоки.- Харьков.- 1997.- № 1.- С. 129.*
34. *Бриман Ш.* Указ. соч.- С. 75-76.
35. *Нестуля О.* Доля церковної старовини в Україні. 1917-1941 рр. - Ч. 1.- С. 131.
36. Там само.- С. 131-132.
37. Золоті та срібні прикраси й релігійне причандалля - на трактори // *Безвірник.- 1930.- № 5.- С. 35.*
38. *Нестуля О.* Доля церковної старовини в Україні. 1917-1941 рр. - Ч. 1.- С. 135.
39. Там само.- С. 143.
40. *Хитерер В.* Указ. соч.
41. Там само.
42. *Краткая еврейская энциклопедия: В 11 т.- Т. 8: Сирия - фашизм. - Иерусалим, 1996.- С. 196-197.*
43. *Энгель В. В.* Курс лекций по истории евреев в России...
44. ЦДАВО України.- Ф. 8.- Оп. 1.- Спр. 1216.- Арк. 257.
45. Там само.- Арк. 258.
46. Там само.- Арк. 259, 260.
47. Там само.- Арк. 257, 258, 260.
48. Там само.- Ф. 5.- Оп. 2.- Спр. 2212.- Арк. 86.
49. Там само.- Спр. 1033.- Арк. 8-9.
50. *Хитерер В.* Указ. соч.
51. Золоті та срібні прикраси й релігійне причандалля - на трактори... - С. 35.
52. Л-ко. На трактор // *Войовничий безвірник.- № 9 (17 березня 1930). - С. 1.*

53. Тракторна колона за гроші, зібрані в суботник під час осінніх юдейських свят // Войовничий безвірник.- № 9 (17 березня 1930). - С. 1.
54. Талеси - релігійні накидки.
55. Кустарі нищать непотрібні їм талеси // Войовничий безвірник.- № 9 (17 березня 1930).- С. 1.
56. Краткая еврейская энциклопедия: В 11 т.- Т. 8: Сирия - фашизм.- Иерусалим, 1996.- С. 1236.
57. Пінкуси - книги єврейських громад, куди вносились протоколи засідань громадських правлінь і події, що стосувалися історії громад.
58. ЦДАВО України.- Ф. 5.- Оп. 3.- Спр. 1069.- Арк. 22, 25.
59. Там само.- Арк. 21.
60. Там само.- Арк. 23.
61. Там само.- Арк. 26.

O. Vitrynska

**CONFISCATION OF JUDAIC CULT VALUES BY THE SOVIET POWER
IN THE 1920-1930s**

The article discusses causes, the legislative base and main stages in the confiscation of Judaic cult values in the 1920s-1930s. Researched are the population and clergy reactions to the authorities' activities. Also studied are the fate of cult's objects of a historical and art value and major consequences of secularization.